

Antoni Mironowicz
(Białystok)

KOŚCIÓŁ BIZANTYJSKI W KSZTAŁTOWANIU TOŻSAMOŚCI MIESZKAŃCÓW EUROPY WSCHODNIEJ I ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Średniowieczne legendy wspominają o misjach, jakie na obszarach Scytii, a więc na terenach rozciągających się na północ od Morza Czarnego, podejmowali święci apostołowie Andrzej i Filip. Pobyt św. Andrzeja odnotował już w IV w. Euzebiusz z Cezarei. Działalność apostoła została szeroko rozpropagowana w średniowiecznych kronikach przez mnichów ruskich¹. Choć nie możemy owe podania jednoznacznie potwierdzić, to nie można wykluczyć infiltracji chrześcijaństwa na obszarach nadczar-nomorskich.

Pierwsze, w pełni uchwytnie w źródłach, zetknięcie się Słowian z chrześcijaństwem nastąpiło nie później niż na początku VII wieku². We wczesnym średniowieczu Słowianie zajmowali rozległe tereny w Europie Wschodniej i Środkowej. Równocześnie, przez cały okres wczesnego średniowiecza, ten region Europy znajdował się na peryferiach dwóch cesarstw: zachodniego i bizantyjskiego. Jej mieszkańcy, Słowianie i nie Słowianie, sąsiadujący bliżej lub dalej z owymi centrami cywilizacyjnymi w ciągu IX i X wieku wytworzyli nowe struktury państwowe. Wobec tych państw i narodów rozpoczęły się działania misyjne ze strony Kościoła rzymskiego i bizantyjskiego. Misje dokonywane wobec tych ludów odbywały się w okresie doniosłych przemian w ich strukturze społeczno-politycznej. Chrystianizacja tego obszaru Europy wskazuje na ścisły związek z powstawaniem nowych organizacji państwowych³. Zdolność recepcji i przyswajania wiary chrześcijańskiej spowodowała, że państwa te stały się nie tylko podmiotem ale przedmiotem działań misyjnych.

Trwałe sukcesy misji bizantyjskiej nastąpiły w krajach mniej odległych od Bizancjum i stale ulegających wpływom politycznym cesarstwa. Misje chrześcijańskie uzyskały poparcie w pierwszym państwie słowiańskim – Krantanii, utworzonym przez przodków dzisiejszych Słoweńców w pierwszej połowie VIII w. Słowiańscy władcy, przeciwstawiający się Awarom, dostrzegali korzyści z przyjęcia chrześcijaństwa. Chrześcijaństwo integrowało społeczeństwo, umożliwiało rozwój stosunków politycznych z krajami sąsiednimi. Szczególną rolę w działalności misyjnej odegrał

¹ Jakub de Voragine, *Złota legenda*, opr. J. i M. Pleziowie, Warsaw 1983, s. 222, 223; L. Müller, *Driew-nierusskoje skazanie o choźdienii apostoła Andrieja w Kijew i Nowgorod*, w: *Letopisi i chroniki*, Moskwa 1974, s. 37; Jakub de Voragine, *Złota legenda*, opr. J. i M. Pleziowie, Warszawa 1983, s. 222-223;

² A. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge 1970; J. Leśny, *Konstantyn i Metody, apostołowie Słowian, dzieło i jego losy*, Poznań 1987, s. 16-17.

³ Szeroko na temat chrystianizacji Europy Środkowo-Wschodniej w okresie Imperium Bizantyjskim por. A. Ammann, *Die ostslawische Kirche im jurisdiktionellen Verband des bysantinischen Grosskirche (988-1459)*, Würzburg 1955; N. Zernov, *The Russian and their Church*, London 1978; M. Spinka, *A History of Christianity in the Balkans*, Chicago 1933; H. Trevor-Roper, *The Rise of Christian Europe*, London 1967; S. Runciman, *Wielki Kościół w niewoli*, Warszawa 1973; J. M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford 1990; A. Mironowicz, *Chryścianizacja Europy Środkowo-Wschodniej*, w: *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, ed. P. Chomik, Białystok 2000, p. 51-67.

biskup Salzburga Wergilliusz i pierwszy władca Karantanii Modest⁴. Ich zasługą było założenie wielu wspólnot zakonnych na terenie wschodniej Austrii i Słowenii (Krnski Grad, Gospa Sveta). Misjonarze sięgali do języka słowiańskiego, zwłaszcza na pograniczu bawarsko-słowiańskim. Ślady piśmiennictwa słowiańskiego znajdujemy w modlitwach pisanych po łacinie⁵.

Obok Karantanii innym terenem wczesnej chrystianizacji tej części Europy była Dalmacja i Chorwacja. Pierwsze próby ewangelizacji przodków dzisiejszych Chorwatów podjęte były na początku VII w. przez cesarza bizantyjskiego Maurycjusza (582–602). Pod koniec VIII w. ukształtowały się dwa państwa Chorwatów, jedno nad Adriatykiem (Chorwacja Nadmorska) drugie w południowej Panonii (Chorwacja Pasawska). Pod wpływem zagrożenia niemieckiego w połowie następnego stulecia nastąpiło zjednoczenie obu części w jeden organizm państwowy. Obszar ten, między rzeką Sawą a Adriatykiem, był chrystianizowany przez łacińską Dalmację i Bizancjum. Łaciński charakter chrześcijaństwa dalmackiego, z biskupstwem w Ninie, mieszał się na terenie Chorwacji z chrześcijaństwem greckim. Za panowania energicznego cesarza bizantyjskiego Bazylego I (867–886) fikcyjny protektorat nad plemionami serbsko-chorwackimi zamienił się na wpływy rzeczywiste.

Obrządkowi słowiańskiemu zostały stworzone podstawy, które zostały wykorzystane w procesie ewangelizacji przez uczniów świętych Cyryla i Metodego. W końcu IX wieku uczniowie św. Metodego wprowadzili ryt słowiański na obszarach Dalmacji. Chorwacja najluźniej związana z cesarstwem bizantyjskim, z powodu oddalenia i różnic wyznaniowych uległa misjonarzom frankońskim. W II połowie XI wieku znaczna część terytorium ziem chorwackich została zajęta przez Węgrów⁶. Obrządek słowiański ograniczany przez władców chorwackich i papieżstwo przetrwał w niektórych regionach po dzień dzisiejszy.

Obrządek słowiański utrwalił się wśród Serbów i Bułgarów. Serbowie osiedlili się na Bałkanach już w VI wieku. W Serbii i Bośni proces chrystianizacji trwał ponad dwa stulecia. W połowie IX w. Serbowie stworzyli własne państwo. Rozwój społeczno-polityczny tego kraju sprawił, że Serbowie w X w. znaleźli się w orbicie wpływów Kościoła bizantyjskiego. Państewka serbskie, politycznie wspierane przez Bizancjum, korzystały z promieniującej z nad Bosforu kultury. Szczególne znaczenie w rozwoju chrześcijaństwa miały działania cesarza Bazylego I. Serbowie, jak większość słowiańskich sąsiadów Bizancjum, niechętnie odnosili się do misjonarzy greckich, upatrując w nich emisariuszy politycznych cesarstwa. Mimo to, ich władca Mutimir (855–892) po 867 roku przyjął chrzest i powołał biskupstwo w Sirmium⁷. Archidiecezja syrmijska powstała przed upadkiem Cesarstwa Rzymskiego i obejmowała niegdyś całą zachodnią część Półwyspu Bałkańskiego. To starożytne centrum religijne upadło w II połowie V w. wyniku zamieszek ludowych wywołanych przez ludność pogańską.

⁴ A. Kuhar, *The Conversio of the Slovenes and the German-Slavs Ethnic Boundary in the Eastern Alps*, New York-Washington 1959, s. 29-32; J. Leśny, *Konstantyn i Metody*, s. 18-20.

⁵ *Antologia poezji słowiańskiej*, pod red. M. Pichal, wstęp J. Magnuszewski, Wrocław 1973, s. 3.

⁶ W. Felczak, T. Wasilewski, *Historia Jugosławii*, Wrocław 1985, s. 46-53.

⁷ T. Wasilewski, *Bizancjum i Słowianie w IX wieku*, Warszawa 1972, s. 192-193.

Serbowie przyjęli więc liturgię słowiańską z pismem cyrylickim. Nie można przy tym zapominać o wpływie Kościoła łacińskiego na terenie zachodniej Bośni⁸. Rozwój państwa serbskiego nastąpił dopiero w II połowie XII wieku. Twórcą jego potęgi był syn księcia Stefana – Rastko, który przyjął imię zakonne Sawa. W 1217 roku mnich Sawa został biskupem wszystkich ziem serbskich, a jego brat Stefan królem (1217–1227). Święty Sawa w świadomości Serbów pozostał jako symbol jedności narodowej i patron życia religijnego. Kolebką państwowości serbskiej było Kosowo. Po uzyskaniu przez Serbską Cerkiew Prawosławną autokefalii od Bizancjum w 1219 roku. Peć stał się siedzibą arcybiskupstwa, a monasterium w Bańsku koło Kosowskiej Mitrowicy, Prizreniu, Graczanicy i Wysokim Deczaniu stały się centrami duchowymi wszystkich Serbów⁹.

Pierwsze wspólnoty chrześcijańskie pojawiły się na terenie obecnej Bułgarii już pierwszych wiekach naszej ery¹⁰. Państwo bułgarskie formowało się od VII w. nad dolnym Dunajem. Koczownicze plemiona Bułgarów przemieszały się z ludnością słowiańską i utworzyli strukturę państwową pod władzą chana. Właśnie na plemiona zamieszkujące wschodnie Bałkany skupił swoje zainteresowane Kościół bizantyjski. W samej Tracji w VII-VIII w. założono kilkanaście biskupstw misyjnych. Powstały wówczas pierwsze ośrodki zakonne pod Warną i w innych miejscowościach. Proces ten był wzmacniany polityką chanów osiedlających w swym państwie ludność grecką¹¹. Cesarstwo Bizantyjskie w układach pokojowych zawieranych z Bułgarią zobowiązało jej władców do przyjęcia chrztu z rąk duchownych greckich.

Właściwa chrystianizacja Bułgarii rozpoczęła się dopiero w 862 roku, kiedy chan Borys zwrócił się do patriarchy Konstantynopola, Focjusza (858–867, 877–886), o przysłanie misjonarzy. Sam chan przyjął chrzest 25 maja 866 roku i otrzymał imię Michał od swego ojca chrzestnego, cesarza Michała III (842–867). Po przyjęciu chrztu chan Borys dążył do utworzenia niezależnej metropolii kościelnej. Tendencja ta nie występowała tylko w Bułgarii.

W II połowie IX w. książęta serbscy również dążyli do ograniczenia wpływów misjonarzy bizantyjskich, księżna kijowska Olga z rezerwą odnosiła się do bliższych związków z Carogrodem i nawiązała kontakty z Ottonem I. Również książę polski Mieszko I (960–982) i książę morawski Rościśław (846–870) ostatecznie przyjęli chrześcijaństwo łacińskie. W tej sytuacji Konstantynopol zgodził się na utworzenie w 870 roku odrębnej metropolii, zachowując cerkiew bułgarską we własnej jurysdykcji¹². W ten sposób Bułgarzy wyrzekli się starań o utworzenie własnego patriarchatu i zadowolili się uzyskaniem szerokiej autonomii kościelnej. Był to olbrzymi sukces patriarchy Focjusza, który podejmował w tamtym czasie szeroką działalność misyjną¹³.

Nowa bułgarska prowincja cerkiewna obejmowała biskupstwa: ochrydzkie i bregalnickie w Macedonii, morawskie w dolinie Południowej Morawy i kilka innych w głównych grodach bułgarskich. Początkowo Kościół bułgarski był zdominowany

⁸ K. Jireček, *Istorija Srba*, t. I, Beograd 1978, s. 98.

⁹ R. Mihaljčić, *Kraj srpskog carstva*, Beograd 1975; I. S. Jastrebov, *Stara Srbija*, Priština 1995; S. Mileusnić, *Svetinje Kosova i Metohije*, Beograd 1999;

¹⁰ R. G. Roberson, *The Eastern Christian Churches*, Roma 1990, s. 36-37.

¹¹ J. Leśny, *Konstantyn i Metody*, s. 21.

¹² W. Swoboda, *L'origine de l'organisation ecclésiastique en Bulgarie et ses rapports avec le patriarchat constantinopolitain (870-919)*, „Bizantinobulgarica” nr 2, 1966, s. 67-72.

¹³ K. Zakrzewski, *Bizancjum w średniowieczu*, Kraków 1995, s.64-69.

przez duchowieństwo greckie i kulturę bizantyjską. Rozwój struktury Kościoła prawosławnego i kultury cerkiewnej w Bułgarii nastąpił po przybyciu około roku 886 na jej terytorium duchownych z Moraw. Najlepsi uczniowie św. Metodego: Klemens i Naum objęli godności kościelne w Pisce i Presławiu, w starej i nowej stolicy państwa bułgarskiego. Oni też przywieźli ze sobą księgi liturgiczne spisane alfabetem ǵlagolickim i cyrylicą. Z ich polecenia spisano żywoty świętych Cyryla i Metodego, upamiętniając działalność misyjną apostołów Słowian. Klemens i Naum stworzyli ochrydzką szkołę piśmiennictwa słowiańskiego, szerzącą wpływy Kościoła bułgarskiego w Macedonii i północnej Albanii. Literatura słowiańska upowszechniała się głównie poprzez ośrodki klasztorne. W ten sposób Bułgaria stała się w średniowieczu polityczno-kulturową potęgą słowiańską¹⁴.

Misja metodiańska najpełniej została rozwinięta w Państwie Wielkomorawskim. Państwo Wielkomorawskie zostało zorganizowane przez księcia Mojmira, ale jego chrystianizacją zajął się dopiero książę Rościsław. Początkowo ewangelizację prowadzili misjonarze z Salzburga. Książę Rościsław pragnąc uniezależnić swój kraj od wpływów niemieckich sprowadził misjonarzy z Konstantynopola, którzy pod kierunkiem Cyryla i Metodego stworzyli alfabet słowiański i upowszechnili wiarę chrześcijańską. Misja św. Cyryla i św. Metodego była zbieżna z polityką kościelną książąt morawskich. Kościół metodiański zarówno w sensie teologicznym jak i organizacyjnym opowiadał się za niezależnością od Rzymu. Na tym podłożu rozpoczęła się ostra walka kleru niemieckiego przeciwko rozwojowi liturgii słowiańskiej. Geneza konfliktu leżała w antagonizmie dwu ścierających się na Morawach misji chrześcijańskich, które rywalizowały ze sobą w walce o pozyskanie wpływów wśród mieszkańców Moraw.

W zwalczaniu misji metodiańskiej istotną rolę odegrały czynniki polityczne¹⁵. Zniszczenie tego wielkiego dzieła ewangelizacji Moraw i liturgii słowiańskiej nastąpiło po klęsce Rościsława w 865 roku w wojnie z królem bawarskim Ludwikiem II. Klęska Morawian oznaczała przyjęcie ponownie misjonarzy niemieckich i wypędzenie uczniów świętych Cyryla i Metodego. Ostatecznie działalność misjonarzy bizantyjskich została zakazana przez księcia Świętopełka, który uznał zwierzchnictwo papieża. Zwyciężyła zachodnia opcja polityczna książąt morawskich przez co miejsce obrządku metodiańskiego zajął ryt łaciński, zwłaszcza po zajęciu Moraw przez Węgry w 905 roku.

Czechy powstały po zjednoczeniu plemion słowiańskich wokół Pragi i dynastii Przemyślidów. W VIII wieku na ziemie czeskie docierało chrześcijaństwo obrządku łacińskiego i bizantyjskiego. Książę Bożywoj wraz z żoną Ludmiłą przyjęli chrzest z rąk arcybiskupa Metodego. W X wieku dynastia Przemyślidów opowiedziała się za obrządkiem łacińskim i bliższymi związkami z Cesarstwem Niemieckim. Książę Wacław I (921–929) wprowadzał chrześcijaństwo tak gorliwie, że stał się ofiarą swojej działalności. Podobną politykę prowadził jego brat Bolesław (929–971), który rozsze-

¹⁴ S. Waklinow, *Kultura starobułgarska (VI–XI)*, Warszawa 1984, s. 118–123.

¹⁵ *Apostołowie Słowian. Żywoty Konstantyna i Metodego*, wstęp T. Lehr-Splawiński, uzupełnienia L. Moszyński, Warszawa 1988, s. 7–27; J. Leśny, *Konstantyn i Metody. Apostołowie Słowian, dzieło i jego losy*, Poznań 1987; A. Gieysztor, *Rubież Kościołów w IX–XI w. w Europie środkowej i środkowo-wschodniej: tytułem zagajenia*, w: *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI–XX)*, pod red. J. Bardacha i T. Chynczewskiej-Hennel, Warszawa 1997, s. 9; A. Mironowicz, *The Easter Christian Tradition in Poland and its Neighbours*, Białystok 2010, s. 7–22.

rzył granice państwa i wydał córkę Dobrawę za księcia polskiego Mieszka I. Sojusz polsko-czeski przyspieszył chrzest władcy polskiego w obrządku łacińskim. Chrystianizacja samych Czech, po likwidacji liturgii słowiańskiej, przebiegała bardzo powoli. Pierwsze biskupstwo łacińskie powstało dopiero w 973 roku w Pradze i podporządkowano je niemieckiej prowincji kościelnej z centrum w Moguncji. Własna metropolita czeska powstała dopiero w XIV wieku¹⁶.

Wiarę chrześcijańską Węgrzy znali już od Słowian i w następstwie kontaktów z Bizancjum. Po wpływie misjonarzy bizantyjskich niektóre grupy plemienne Madziarów przyjęły chrześcijaństwo wschodnie. Pierwsze klasztory na Węgrzech zakładali mnisi greccy. Kościół wschodni nie utrwalił swojej pozycji. Zwyciężyła orientacja zachodnia, z uwagi na fakt, że potomek rodu Arapad – Gejzy (970–997) zjednoczył państwo w oparciu o plemiona utrzymujące bliskie kontakty z Cesarstwem Niemieckim. Książę Gejza poprosił w 973 roku cesarza Ottona I o przysłanie mu misjonarzy chrześcijańskich¹⁷. Właściwa chrystianizacja Węgier rozpoczęła się w końcu X w. i została rozwinięta po roku 1001 przez króla Stefana I (997–1038). Obok dominującego rytu łacińskiego zaznaczył się wpływ Cerkwi bułgarskiej z biskupstwem ochrydzkim. Na Węgrzech powstały ośrodki liturgii słowiańskiej w Szawie i w Sremskiej Mitrovicy. W XI-XII wiekach funkcjonowały na terenie węgierskiego Siedmiogrodu i innych terenach z dominacją ludności rumuńskiej i słowiańskiej liczne klasztory bizantyjskie¹⁸. Orientacja łacińska chrześcijaństwa węgierskiego nie przekreślała w średniowieczu koegzystencji z wyznawcami obrządku słowiańskiego i greckiego.

Początki chrześcijaństwa na terenie Rumunii sięgają czasów apostołskich, zwłaszcza na terenie Dacji, dawnej prowincji Cesarstwa Rzymskiego. Obszar ten stał się później terenem rywalizacji łacińskich i bizantyjskich misjonarzy¹⁹. Na terenie ziem rumuńskich: Dobrudży, Siedmiogrodu i Wołoszczyzny ścierały się różnorodne wpływy polityczne i kulturowe, z Bułgarii, Serbii, Rusi Kijowskiej i Halickiej, Cesarstwa Bizantyjskiego za pośrednictwem Słowian południowych oraz słabszych impulsów zachodnich, występujących zwłaszcza w Siedmiogrodzie, głównie płynących z państwa węgierskiego. W X w. księstwa siedmiogrodzkie zostały zajęte przez Węgrów. Usadowienie się w Siedmiogrodzie Węgrów na około tysiąc lat miało istotne konsekwencje w ukształtowaniu się stosunków wyznaniowych. Król węgierski Stefan I po pokonaniu wojewodów siedmiogrodzkich narzucił im chrześcijaństwo łacińskie (1003 roku). Dobrudża, zamieszkała przez ludność słowiańsko-bułgarską i rumuńską, została schryścianizowana przez Bizancjum w II połowie X w. Od końca XI wieku obszar ten wszedł pod dominację Bułgarii.

Chrześcijaństwo, z liturgią słowiańską, na południowych ziemiach rumuńskich (księstwach wołoskich) zostało ugruntowane w okresie zwierzchnictwa bułgarskiego. Głównym ośrodkiem religijnym Kościoła prawosławnego, promieniującym na ziemię

¹⁶ J. Kłoczowski, *Młodsza Europa*, Warszawa 1998, s. 46-47; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 27-54.

¹⁷ W. Felczak, *Historia Węgier*, Wrocław 1983, s. 22; W. Bator, *Początki chrześcijaństwa w Kotlinie Karpackiej i Bizantyjsko-Rzymska rywalizacja o dusze Węgrów we wczesnym średniowieczu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznawcze”, R. MCCXXXVII, z. 32, Kraków 1999, s. 103-123.

¹⁸ R. G. Roberson, *The Eastern Christian Churches*, s. 114-115.

¹⁹ Tamże, s. 34-35.

rumuńskie, była stolica metropolii prowincji Paristrion w Dirstor. Pod koniec I tysiąclecia wzrosły wpływy nad Dunajem Rusi Kijowskiej. Ruś Kijowska posiadała swoje zwierzchnictwo nad Mołdawią do połowy XII wieku. Wpływy ruskie, przerywane na krótko najazdami Pieczyngów i Połowców, doprowadziły do wzmocnienia Kościoła prawosławnego²⁰. Ziemie mołdawskie pozostawały w zależności kościelnej od metropolii w Haliczu. Ruś Kijowską, a później Halicką z Mołdawią łączyła wspólnota religijna i słowiański język, rozpowszechniony wśród wyższych warstw społecznych.

Obok szczególnej roli Bułgarii i Państwa Wielkomorawskiego w rozwoju słowiańskiego dziedzictwa cyrylo-metodiańskiego ziemie ruskie stały się spadkobiercą tej wielkiej religijno-kulturowej tradycji. Stosunkowo późno Cesarstwo Bizantyjskie weszło w łączność z narodami wschodniosłowiańskimi. Mimo wcześniejszych kontaktów polityczno-gospodarczych – dopiero za patriarchy Focjusza doszło do pierwszej próby chrystianizacji Rusi. Pierwsza chrystianizacja Rusi odbyła się za pośrednictwem misjonarzy bizantyjskich około 866 roku. Prawdopodobnie wówczas wybudowano w Kijowie pierwszą cerkiew św. Eliasza i ustanowiono biskupstwo misyjne²¹. Cerkiew grecka uzyskała możliwość prowadzenie działalności misyjnej wśród wschodniej Słowiańszczyzny. Radość patriarchy Focjusza była przedwczesna, albowiem chrześcijaństwo na ziemiach ruskich nie zyskało poparcia władzy książęcej. Cesarz Konstantyn VII Porfirogeneta (913–959) dążył do wciągnięcia wielkiej Rusi w orbitę wpływów bizantyjskich. Cesarz wykorzystał pobyt w Konstantynopolu (955) księżnej kijowskiej Olgi, wdowy po księciu Igorze, aby skłonić ją do przyjęcia nad Bosforem chrztu²². Księżna Olga, w trakcie tego sakramentu przybrała sobie imię Helena, jakie nosiła wówczas cesarzowa bizantyjska. Już jako chrześcijanka była dwukrotnie przyjmowana w pałacu cesarskim przez samego imperatora Konstantyna²³.

Za jej rządów powstały na terenie Kijowa pierwsze świątynie chrześcijańskie. Rolę księżnej kijowskiej w wprowadzeniu chrześcijaństwa docenił pierwszy Rusin na katedrze metropolitarnej w Kijowie metropolita Hilarion oceniając zasługi na tym polu księcia Włodzimierza. „Tyś, z babką twą Olgą przywiózł krzyż nowej Jerozolimy, z miasta Konstantyna, i postawiwszy go we wszystkich zakątkach ziemi swojej, wiarę utwierdziłeś”²⁴. Po śmierci Olgi wzięły ponownie na Rusi górę tendencje pogańskie. Ostatecznie chrystianizacja Rusi Kijowskiej nastąpiła za panowania Włodzimierza Wielkiego (980–1015). Książę kijowski wymusił na cesarzu rękę księżniczki Anny, siostry Bazylego II (976–1025), godząc się na przyjęcie chrześcijaństwa ze strony Bizancjum. Przyjęcie chrztu przez władcę Rusi Kijowskiej odbyło się w Korsuniu w 988 roku. Do stolicy swego państwa Włodzimierz Wielki przybył wraz z duchowieństwem greckim i metropolitą Michałem na czele.

²⁰ J. Demel, *Historia Rumunii*, Wrocław 1986, s. 86-92.

²¹ *Powieść minionych lat. Charakterystyka historyczno-literacka*, przekład i komentarz F. Sielicki, Wrocław 1968, s. 248; O. M. Rapow, *Russkaja Cerkow w IX – pierwszej trzeciej XII w.*, Moskwa 1988, s. 77-90.

²² *Kroniki staroruskie*, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył F. Sielicki, Warszawa 1987, s. 43-45.

²³ A. Poppe, *Olga*, „Słownik Starożytności Słowiańskiej”, t. III, Wrocław 1975, s. 477-478; I. Ševčenko, *Byzantine Roots of Ukrainian Christianity*, Harvard University 1984; S. Senyk, *A History of the Church in Ukraine*, vol I, Roma 1993.

²⁴ *Powieść minionych lat...*, s. 256.

Chryścianizacja Rusi dokonała się bardzo szybko. Za pośrednictwem Kościoła greckiego kultura bizantyjska w ciągu dwóch stuleci opanowała całą Ruś, podobnie jak poprzednio Bułgarię i Serbię. W ten sposób u schyłku X wieku najbardziej rozległe z krajów ówczesnej Europy państwo słowiańskie, oficjalnie związało się z cywilizacją bizantyjską i całym jej dorobkiem kulturowym. Dynamiczny był rozwój struktury cerkiewnej. Oprócz biskupstwa kijowskiego do końca X w. powołano władcy w Biełogrodzie i Nowogrodzie. Na początku XI w. katedry diecezjalne powstały w Połocku, Czernihowie i Perejasławiu. W II połowie XI i XII stuleciu ośrodki biskupie powołano w Juriewie, Rostowie, Tmutarakanii, Włodzimierzu Wołyńskim, Turowie, Smoleńsku i Haliczu. W połowie XIII w. funkcjonowało na ziemiach ruskich 15 diecezji, które pod względem wielkości terytorialnej dorównywały niektórym państwom zachodnioeuropejskim²⁵. Związanie się Rusi z chrześcijaństwem zapewniło jej w ówczesnej Europie zajęcie należnego miejsca. W kolejnych wiekach to właśnie Ruś przejęła od Bizancjum rolę obrońcy wschodniej tradycji chrześcijańskiej, przed zagrożeniami płynącymi ze strony ludów azjatyckich i tureckich.

Sąsiedztwo ziem polskich z Wielkimi Morawami, a później ze schryścianizowaną Rusią, musiało też wpłynąć na ich oblicze wyznaniowe. Wiadomości o istnieniu obżrądku słowiańskiego na ziemiach polskich znajdujemy w źródłach pisanych²⁶. O istnieniu świątyń chrześcijańskich w X wieku świadczą wykopaliska archeologiczne²⁷. Pozostałości świątyń z drugiej i trzeciej ćwierci X wieku potwierdzają, iż miejscowa elita została schryścianizowana. Ślady kultu słowiańskiego znajdujemy w Ostrowie Lednickim, Krakowie, Wiślicy, Przemyślu i wielu innych miastach. Ośrodki te nie były pod kontrolą Kościoła łacińskiego i pozostawały pod wpływem cywilizacji bizantyjskiej z liturgią słowiańską i pismem cyrylickim. W Polsce, podobnie jak na początku X wieku w Państwie Morawskim, zwyciężyła zachodnia opcja chrześcijańska. Kościół metodiański, funkcjonujący na południowych obszarach ziem polskich, pozostał już w czasach panowania Bolesława Chrobrego w formie szczątkowej.

Polska od momentu formowania się struktury państwowej przez całe średniowiecze była na szlaku krzyżujących się wpływów Wschodu i Zachodu. Poprzez przyjęcia chrześcijaństwa ze strony Czech w 966 roku znalazła się w sferze cywilizacji łacińskiej. Równocześnie ziemie polskie były na peryferiach łacińskiej chrześcijańskiej Europy. Właśnie w średniowieczu uformowały się granice etniczne i terytorialne Polski, wykształciła się tożsamość kulturowa. Wyznanie prawosławne o tradycji bizantyjsko-ruskiej pozostało stale obecne w granicach Państwa Polskiego od czasów

²⁵ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968.

²⁶ Szeroko o nich omawiają: K. Lanckorońska, *Studies on the Roman-Slavonic Rite in Poland*, Rome 1961; J. Klinger, *Nurt słowiański w początkach chrześcijaństwa polskiego*, w: *O istocie prawosławia*, Warszawa 1983, s. 365-421; J. Umiński, *Obrządek słowiański w Polsce IX-XI wieku i zagadnienie drugiej metropolii polskiej w czasach Bolesława Chrobrego*, „Roczniki Humanistyczne KUL” nr 4 za rok 1953, Lublin 1954, s. 3-44; Z. Dobrzyński, *Obrządek słowiański w dawnej Polsce*, cz. I-III, Warszawa 1989; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 19-46.

²⁷ J. Hawrot, *Pierwotny kościół pod wezwaniem Salwatora na Zwierzyńcu w Krakowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1956, nr 1, s. 157-172.; W. Szafranski, *Płock we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1983; Z. Wartołowska, *Osada i gród w Wiślicy w świetle badań wykopaliskowych do 1962 r.*, w: *Odkrycia Wiślicy*, Warszawa 1963; A. Żak, *Trzecia budowla przedromańska na Wawelu*, „Z otchłani wieków”, Kraków 1968; J. Klinger, *Nurt słowiański w początkach chrześcijaństwa polskiego*, Białystok 1998;

panowania Bolesława Chrobrego (992–1025). Zapiski kronikarskie relacjonują o licznych małżeństwach pierwszych Piastów z księżniczkami ruskimi. Proces ten trwał do końca panowania Bolesława Krzywoustego. Również w okresie rozbitcia dzielnicowego książe mazowieccy i małopolscy wchodzili w alianse małżeńskie z przedstawicielami dworów ruskich²⁸.

Koligacje małżeńskie wzmocniły Kościół prawosławny i wprowadziły do dominującej na ziemiach polskich kultury łacińskiej bogactwo chrześcijaństwa wschodniego. Decydującym czynnikiem określającym charakter osadniczy wschodnich ziem polskich była kolonizacja ruska a w płaszczyźnie wyznaniowej Cerkiew prawosławna²⁹.

Warto tu jeszcze przypomnieć o chrystianizacji Połabian, plemion słowiańskich między Odrą a Łabą, ciągnącej się od IX do XI wieku. Ekspansja saska zaowocowała powstaniem kilku biskupstw misyjnych podległych arcybiskupstwu w Magdeburgu. Serbowie lużyccy w 983 roku odrzucili chrześcijaństwo. Ostatecznie pod presją Cesarstwa Niemieckiego i Polski przyjęli obrządek łaciński w następnym stuleciu. Do lat dwudziestych XII w. trwała chrystianizacja Pomorza Zachodniego. Wprowadzeniem nowej religii zajmował się głównie biskup Otton z Bambergu, który doprowadził do przyjęcia chrztu księcia Wratysława. Dużą rolę w tym procesie odegrało biskupstwo misyjne w Kołobrzegu i Kamieniu Pomorskim³⁰.

*

Oficjalne akty chrystianizacji we wszystkich krajach Europy Środkowo-Wschodniej, poczynając od Karantanii, poprzez Chorwację, Bułgarię, Serbię i Ruś, nie oznaczały natychmiastowego przyjęcia chrześcijaństwa przez ogół społeczeństwa. Chrystianizacja była procesem długotrwałym, a różne relikty pogaństwa przetrwały przez kilka stuleci. Mimo to, chrześcijaństwo od momentu swego zakorzenienia się wnosilo ze sobą głębokie przemiany we wszystkich aspektach życia mieszkańców tych państw. Narody, słowiańskie i niesłowiańskie, w zależności od opcji przyjętego chrześcijaństwa, przyjmowały równocześnie ogromne dziedzictwo cywilizacji bizantyjskiej lub łacińskiej.

Dla tego regionu Europy fundamentalną rolę w rozwoju chrześcijaństwa przyniosła działalność świętych Cyryla i Metodego. Obaj pochodzili z Salonik i byli dobrze przygotowani do prowadzenia działalności misyjnej wśród Słowian. Patriarcha Focjusz skierował ich na Bałkany do chrystianizacji mieszkającej tam ludności i przez to do osłabienia antybizantyjskich nastrojów. Obaj bracia osiągnęli nadzwyczajny sukces w działalności misyjnej. Przełożyli Biblię na język słowiański i stworzyli alfabet (cyrylicę) przyjęty powszechnie w Kościele prawosławnym. Ich działalność przyczyniła się do rozwoju piśmiennictwa wśród Bułgarów, Serbów, Rusinów. Misjonarzom udało się nawrócić kilku książąt w tym władców Wielkich Moraw i księstwa Wiślan. Rolę obu apostołów Słowian najtrafniej określił Aleksander Naumow:

²⁸ A. Gieysztor, *Obraz Rusi w Polsce średniowiecznej*, w: *Związki kulturalne między Polską a Rosją XI-XX*, Moskwa 1998, s. 12.

²⁹ A. Poppe, *Kościół i państwo na Rusi w XI w.*, s. 178; E. Gołubiński, *Istoria Russkoj Cerkwi*, t. I, cz. 1, Moskwa 1901, s. 334. J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa Kościoła Wschodniego na Rusi i Litwie*, „Kwartalnik Historyczny”, t. X, 1896, s. 487-521.

³⁰ U. Borkowska, *Odbudowa i rozwój (II poł. XI i XII w.)*, w: *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966-1979*, pod red. J. Kłoczowskiego, Lublin 1992, s. 55-57.

Działalność Świętych Braci i ich uczniów na Morawach i w Panonii z politycznej manifestacji stała się gestem kulturotwórczym. Wynaleźli oni słowiańskie oryginalne pismo – głagolicę, (...) stworzyli taką indywidualną normę językową, która z łatwością została przekształcona w normę społeczną i nadali nowemu językowi godność języka literackiego i liturgicznego wbrew panującemu wówczas przekonaniu, że tylko greka, łacina i języka hebrajski mogą te funkcje pełnić; wypracowali nowy kanon stylistyczny (...), przenieśli do literatury słowiańskiej system gatunkowy literatury bizantyjskiej, wykorzystujący osiągnięcia antycznej i wczesnochrześcijańskiej poetyki i retoryki. Rozwinęli szeroką działalność ideową, dzięki której powstało wyobrażenie o wielkości, utalentowaniu i szczególnym umiłowaniu przez Boga narodu słowiańskiego³¹.

W misji świętych Cyryla i Metodego można dostrzec szeroka działalność apostołską szerzenia wiary. Podobnie jak na Zachodzie Europy wykorzystano do tej praktyki języki lokalne, z tą wszakże różnicą, że bracia sołuńscy uczynili z języka cerkiewno-słowiańskiego język liturgiczny. Z tego powodu ich działalność misyjna była o wiele bardziej skuteczna aniżeli podejmowane wówczas misje iroszkockie i bawarskie.

Bizancjum dobrze wywiązało się ze swej misji kulturowej w stosunku do ludów słowiańskich Europy Środkowo-Wschodniej. Wysoki poziom kultury bizantyjskiej wpłynął na wszechstronny rozwój Słowiańszczyzny. Rozwój ten w niektórych państwach był hamowany przez najazdy tatarskie i tureckie. Ostatecznie jednak wschodnie chrześcijaństwo, dominujące na znacznych obszarach tego regionu Europy, stało się depozytariuszem tego wielkiego cywilizacyjnego dziedzictwa. Jego ślady zachowały się nawet w tych krajach, które choć zamieszkałe przez wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego, miały w swej historii jakąkolwiek styczność się z kulturą bizantyjską. Chrystianizacja krajów słowiańskich i stworzenie w nich organizacji kościelnej z liturgią w języku słowiańskim, przyczyniła się do ukształtowania się cywilizacji bizantyjsko-słowiańskiej. W tym kręgu cywilizacyjnym znalazły się takie kraje jak: Bułgaria, Serbia, państwa rumuńskie i ruskie. Państwa te miały swoje bliskie związki z samym Bizancjum, które symbolizowały własne klasztory słowiańskie na „Świętej Górze” Athos. Ta swoista symbioza kulturalna chrześcijaństwa bizantyjskiego i miejscowej tradycji ukształtowała specyfikę religijną obszaru Europy Wschodniej.

Wschodnia tradycja chrześcijańska w Europie Środkowo-Wschodniej zakorzeniła się we wszystkich formach życia ludności. Szczególnie oddziaływanie widzimy w rozwoju kultu cudownych ikon i w życiu monastycznym, które miało silne oddziaływanie na religijność wielu narodów. Jeszcze większe znaczenie miała bizantyjska kultura materialna. Jej wpływy spotykamy w całej Europie Środkowo-Wschodniej. Jej wtórne oddziaływanie nastąpiło po upadku Konstantynopola, kiedy wielu greckich mistrzów sztuki malarskiej udało się na Bałkany i na ziemie ruskie. W Polsce Jagiellońskiej przedstawiciele tej dynastii lubowali się w kulturze bizantyjskiej. Kaplica św. Trójcy na zamku lubelskim z bizantyjskimi freskami stanowi syntezę kultur bizantyjsko-ruskiej i łacińskiej. Podobne syntezy kultur znajdujemy w wystroju cerkwi w Sutkowicach na Wołyniu i w soborze Zwiastowania NMP w Supraślu³².

³¹ *Pasterze wiernych Słowian: Święci Cyryl i Metody*, opr. A. Naumow, Kraków 1995, s. 11.

³² A. Różycka-Bryzek, *Sztuka w Polsce piastowskiej a Bizancjum i Ruś*, w: *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. II, pod red. St. Stępnia, Przemyśl 1994, s. 295-306; tenże, *Bizantyjsko-ruskie malowidła w Polsce wczesnojagiellońskiej: problem przystosowań na gruncie kultury łacińskiej*, tamże, s. 307-326; A. Mironowicz, *Orthodox Culture in the Former Polish-Lithuanian Commonwealth*, w: *Młodsza Europa. Od średniowiecza do współczesności. Prace ofiarowane profesor Marii Barbarze Piechowiak Topolskiej w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, pod red. J. Jurkowicza, R. M. Józefiaka i W. Strzyżewskiego, Zielona Góra 2008, s. 219-241.

Ogromna sfera bizantyjskiej kultury umysłowej, tak niedostępna społeczeństwu zachodniemu, w Europie Wschodniej była przyjmowana w greckiej i cerkiewno-słowiańskiej wersji językowej. Propagatorami kultury bizantyjskiej byli nie tylko Grecy, ale głównie prawosławni Serbowie, Bułgarzy, Białorusini, Ukraińcy, Rumuni i Rosjanie. Państwo tych ostatnich przejęło w końcu XV stulecia rolę opiekunów prawosławnego chrześcijaństwa, a jego władcy uważali się za spadkobierców bizantyjskiej tradycji państwowej i kulturalnej³³.

Kraje, które ostatecznie znalazły się w kręgu bizantyjsko-słowiańskim, wniosły ogromny intelektualny wysiłek w przyswojeniu greckich tekstów liturgicznych na potrzeby własnego Kościoła. Proces ten przyspieszył kształtowanie się elit społecznych i poszerzenia kręgu czytelnictwa. Według obliczeń Andrzeja Poppego tylko na ziemiach ruskich w końcu XII wieku znajdowało się około 7 tysięcy świątyń z 50 tysiącami ksiąg liturgicznych. Z uwagi na fakt ich niszczenia się w okresach kataklizmów, liczba skryptoriów musiała być znacznie większa. Można założyć, że podobny poziom oświaty i piśmiennictwa występował na całym obszarze cywilizacji bizantyjsko-słowiańskiej³⁴.

*

Jak z powyższego wynika w końcu X wieku zakończył się proces rozwoju chrześcijaństwa w Europie Środkowo-Wschodniej. Ten doniosły fakt miał też znaczenie w ukształtowaniu na następne stulecia granic cywilizacyjnych wyznaczonych zasięgiem wschodniego i zachodniego chrześcijaństwa. Chrześcijaństwo łacińskie zdominowało Polskę, Panonię, Dalmację, Węgry, Czechy i w XI wieku Chorwację. Wcześniej wymienione państwa były jedynie przyczółkami kultury zachodniej. Kraje te, broniące się przed polityczną dominacją cesarstwa niemieckiego, ostatecznie uległy wpływowi zachodniej opcji religijnej³⁵. Cesarstwo Bizantyjskie swoją ekspansję w Europie Środkowo-Wschodniej dokonywało poprzez Kościół prawosławny. Chrześcijaństwo bizantyjskie, aczkolwiek bezpośrednio oddziaływujące na niektóre narody słowiańskie, swoje umocowanie znalazło w wersji metodiańskiej i staroruskiej. W takiej formie zostało przyjęte przez mieszkańców Grodów Czerwińskich, Państwa Wiślan czy Wielkich Moraw. Narody, które przyjęły „wiarę grecką” stawały się integralną częścią Europy Wschodniej.

Powstają w tym miejscu dwa pytania – czy wyznanie prawosławne, dominujące w wielu krajach, automatycznie określa przynależność tych państw do Europy Wschodniej oraz czy prawosławie jest wyznaniem dominującym wśród Słowian? Szukając odpowiedzi na przedstawione pytania, należy zaznaczyć, że chrześcijaństwo wschodnie było stałym elementem życia religijnego w ponad tysiącletniej historii tej części Europy Wschodniej. Prawosławia nie można jednakże utożsamiać wyłącznie z Słowianami, a katolicyzmu z ludami germańskimi i romańskimi. Chrystianizacja Serbów i Chorwatów jest tego najlepszym przykładem. Podobnie było z ludami niesłowiańskimi. Wcześniej czy później katolikami stali się: Węgrzy, Litwini, Łotysze i Estończycy. Z kolei Rumuni, nie mający nic wspólnego ze Słowianami, zostali wyznawcami Kościoła prawosławnego.

³³ K. Zakrzewski, *Bizancjum w średniowieczu*, s. 71.

³⁴ A. Poppe, *The Rise of Christian Russia*, London 1982; J. Kłoczowski, *Młodsza Europa*, s. 419-420.

³⁵ O. Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 1994, s. 138-139.

Całkowity triumf prawosławia okazał się jedynie wśród mieszkańców Bałkan i Rusi. W historii wielu narodów tego obszaru Europy prawosławie stanowiło ich podstawową religię, fundamentalny element ich świadomości, kształtujący rodzimą kulturę i tożsamość. Prawosławie ostatecznie określiło krąg cywilizacyjno-kulturowy Serbów, Bułgarów, Rumunów, Macedończyków, Słoweńców, Białorusinów, Rosjan i Ukraińców. Późniejsze oddziaływanie na te narody innych wyznań i Kościołów miało drugorzędne znaczenie. Podobną rolę w dziejach Chorwatów, Węgrów, Czechów, Polaków i Litwinów odegrał Kościół rzymskokatolicki. Tereny Siedmiogrodu, Mołdawii, czy Słowacji były zawsze wielowyznaniowe. Na obszarach tych, doszło bowiem do styku wpływów politycznych i religijnych Rzymu i Konstantynopola. Tam też wypracowana została specyficzna tradycja kulturowo-religijna, która była efektem różnych nurtów cywilizacyjnych. Jak stwierdził Oskar Halecki, „owa Europa wschodnia była nie mniej europejska aniżeli jej część zachodnia”³⁶.

Dotykamy bowiem oceny samej kultury bizantyjskiej niosącej wraz z chrześcijaństwem wschodnim bogate dziedzictwo cywilizacyjne. Uświadomienie sobie faktu stałej obecności tej wielkiej tradycji chrześcijańskiej ma fundamentalne znaczenie w poznaniu dziejów Europy Środkowo-Wschodniej, w zrozumieniu tożsamości religijno-narodowej wielu mieszkających tam narodów.

³⁶ Tamże, s. 146.